

הרב אליהו טבגר

בעניין פציעת חילזון בשבת ומהות ה'מתעסק' לדעת הרמב"ם (פורסם בקובץ שערי ציון ו'*)

הניסיון לשחזר את צביעת התכלת, ולזהות את החילזון שממנו היא הופקה, מעורר שאלות רבות בסוגיות שונות. אחת מהם, היא הקושי המתעורר בהבנת דברי הגמרא בסוגית פציעת חילזון.

בגמרא (שבת עה ע"א) מובא:

תנו רבנן: הצד חלזון והפוצעו אינו חייב אלא אחת, רבי יהודה אומר: חייב שתיים. שהיה רבי יהודה אומר: פציעה בכלל דישה. אמרו לו: אין פציעה בכלל דישה. אמר רבא: מאי טעמא דרבנן – קסברי: אין דישה אלא לגדולי קרקע. וליחייב נמי משום נטילת נשמה! אמר רבי יוחנן: שפצעו מת. רבא אמר: אפילו תימא שפצעו חי, מתעסק הוא אצל נטילת נשמה. והא אביי ורבא דאמרי תרווייהו: מודה רבי שמעון בפסיק רישא ולא ימות! שאני הכא, דכמה דאית ביה נשמה טפי ניחא ליה, כי היכי דליציל ציבעיה.

בעוד שלפי פשטות דברי הגמרא: 'דכמה דאית ביה נשמה – טפי ניחא ליה' משמע לכאורה שיש להשתדל שלא להמית את החילזון בזמן הפציעה, המציאות אצל החילזון המוצע היא, שאמנם משתדלים לשמר אותו בחיים עד לרגע הפציעה, אך מרגע הפציעה והלאה אין כל עניין שהחילזון יישאר חי.¹

* קובץ שערי ציון ו' (שנת הארבעים), עורכים: יחיאל שטנברג, אליהו לוי, כולל אמרי יושר, ירושלים תשפ"ד, עמ' תפכ-תפז.

¹ עניין זה נידון בהרחבה בקונטרס "עיוני הלכה – בחינת זיהוי החלזון ארגמון קהה קוצים עם מקור התכלת העתיק", תשע"ו (בעילום שם), עמ' 19-23. בדברים שלהלן נציע ונבהיר את דרכנו ליישוב הקושיה.

על מנת ליישב את הקושי, יש לעמוד על ההסבר שניתן בגמרא לפטור את פוצע החילזון מחיוב נטילת נשמה. ומצאנו בזה שלש שיטות: שיטת רבינו ניסים גאון ורבינו חננאל, שיטת התוספות ושיטת הרמב"ן (בשיטת רש"י יש לדון בנפרד).

לדעת רבינו ניסים גאון ורבינו חננאל סיבת הפטור מחיוב נטילת נשמה היא 'מתעסק'. וכך כתב שם רבינו חננאל: "רבא אמר אפילו תימא שפצעו חי – מתעסק אצל נטילת נשמה, וקיי"ל המתעסק בחלבים ובעריות חייב משום דנהנה, המתעסק בשבת פטור – מלאכת מחשבת אסרה תורה, דלא קא ניחא לנטילת נשמה, דניחא ליה דנהוי חי, כי היכי דלצלה צבעיה, דכל כמה דהוא חי מצלה ציבעיה".

לדעת התוספות סיבת הפטור היא 'מלאכה שאינה צריכה לגופה', וזו לשונם של התוספות (שם בד"ה טפי ניחא ליה כי היכי דליציל ציבעיה): "פי' אף על גב דהוי פסיק רישיה דמודה ר"ש, הכא מיפטר משום דהוי מלאכה שאינה צריכה לגופה".

ולדעת הרמב"ן הסיבה היא 'אינו מתכוון', כמבואר שם בדבריו: "והא דאמרינן שאני הכא דכמה דאית ביה נשמה טפי ניחא ליה כי היכי דליצלה צבעיה. ופרש"י ז"ל שהוא טורח לשומרו שלא ימות, פי' לפירושו והוא פוצעו בדרך שאפשר שלא ימות ואם מת לא נעשית מחשבתו והיינו דקרינן ליה מתעסק".

לכל שיטה ישנו קושי מסוים בלשון הגמרא. לדעת האומר שהפטור הוא משום 'מתעסק' יש לשאול מה השיכות של 'פסיק רישיה לכאן? הרי 'מודה רבי שמעון בפסיק רישיה' נאמר בהיתר של 'אינו מתכוון' ולא בפטור של 'מתעסק'! לדעת האומר שהפטור הוא משום 'מלאכה שאינה צריכה לגופה' יש לשאול מדוע יש צורך לומר שהפוצע מעוניין שהחילזון לא ימות? די לנו שנאמר שלא אכפת לו שימות! ולדעת האומר שהפטור הוא משום 'אינו מתכוון' – לא ראינו שהגמרא חוזרת בה מקביעתה שיש כאן 'פסיק רישיה' לעניין נטילת נשמה, ומתמצתת רק שנוח לפוצע שהחילזון יישאר חי, והעיקר אם כן חסר מן הספר.

במאמר זה ברצוני לבאר את הגמרא על פי שיטתם של רבינו ניסים גאון ורבינו חננאל הנ"ל בדרכו של הרמב"ם (יתכן שדעת רבינו ניסים גאון עצמו היא שונה, כנראה לכאורה בלשונו שם). לשם כך יש לעמוד תחילה על שיטתו המיוחדת של הרמב"ם בעניין 'מתעסק'. שיטה זו לא זכתה משום מה להתייחסות מצד המפרשים, ולא הושם לב לנקודת החידוש שבה. (התייחסות כמעט יחידה מצאתי בפירוש יד פשוטה לרנ"א רבינוביץ על הלכות שבת פרק א הל' ו-י ובספר הררים התלויים לר"י שילת עמ' נב, אך שם היא הוסברה באופן אחר).

בפירושו למשנה במסכת כריתות (פרק ד משנה ג) כתב הרמב"ם:

וענין מתעסק – "משתגל", כלומר אם לא הייתה מטרתו וכוונתו לאותה הפעולה דווקא, אלא הייתה כוונתו להתעסק ולשחק, ואין הבדל בעיניו אם יהיה אותו דבר עצמו שהוא מתעסק בו או זולתו, הרי זה פטור בשבת בלבד, לפי שהכלל הנכון מתעסק בחלבים ובעריות חייב, בשבת פטור – מלאכת מחשבת אסרה תורה. ופירוש דבר זה, שאם אכל אדם אחד הדברים האסורים, או בעל אחת האסורות דרך שחוק והתעסקות, הרי זה חייב, ואם עשה מלאכה בשבת דרך שחוק, הרי זה פטור כמו שבארנו בשבת.

בשונה מפירושו של רש"י, ושאר המפרשים שהלכו בעקבותיו, בפטור 'מתעסק', הרואים ב'מתעסק' סוג של 'אינו מתכוון', לרמב"ם ישנו מבט חדש לגמרי על פטור זה. כדי לעמוד על כוונתו יש להבחין בין המושג 'תוצאה' לבין המושג 'תועלת'. בפעולה כל שהיא, אפשר לא לכוון לתוצאה מסוימת הנובעת ממנה, כלומר לא להיות מודע לכך שדבר ההוא יקרה. ואפשר כן לכוון לתוצאה, אך לא לתועלת המופקת ממנה – הצורך שלשמו המעשה נעשה. לדעת הרמב"ם ה'מתעסק' מודע לגמרי לתוצאת הפעולה, אלא שאין לו עניין בתועלת שבה, והוא עושה זאת לשם ההתעסקות בלבד. 'המתעסק', לדעתו, הוא כעין ענף של הפטור 'מלאכה שאינה צריכה לגופה', שגם רבי יהודה, המחייב בדרך כלל על 'מלאכה שאינה צריכה לגופה', יודה בו לרבי שמעון שהוא פטור. ב'מלאכה שאינה צריכה לגופה' הרגילה, הפעולה נעשית לצורך כל שהוא, על אף שהוא אינו הצורך העיקרי, ולכן רבי יהודה מחייב. אך פעולת 'מתעסק', לדעת הרמב"ם,

אינה נעשית אלא לשם ההתעסקות בלבד, כלומר רק לשם העסקת עצמו בדבר כל שהוא ולא משנה מה, על כן גם רבי יהודה יודה באופן זה שאין זו 'מלאכת מחשבת'.

הבנה זו של המושג 'מתעסק' מתבקשת מכמה מקומות בדברי חז"ל. במסכת שבת (קנז ע"ב) מובא: "עולא איקלע לבי ריש גלותא. חזייה לרבה בר רב הונא דיתיב באוונא דמיא, וקא משח ליה. אמר ליה: אימר דאמרי רבנן מדידה דמצוה, דלאו מצוה מי אמור? אמר ליה: מתעסק בעלמא אנא", ופירש שם רש"י: "מתעסק – שלא לצורך, אלא לאיעסוקי בעלמא". כלומר, רבה בר הונא היה מודע לתוצאות פעולתו, אך עשה זאת שלא לצורך כלל, אלא כדי להעסיק את עצמו, ופעולה כזאת נקראת בלשון הגמרא 'מתעסק'.

התוספתא במסכת שבת (פרק ט) מונה סוגים שונים של צרכים ומטרות בפעולות תולש ומזרד, שביניהם מוזכר 'מתעסק': "התולש עולשין, לאכילה – כגרוגרת, לבהמה – כמלוא פי הגדי, לתקן הארץ – כל שהן, אם נתכוון בכולן – חייב שתים, אם היה מתעסק ותלש – פטור. המזרד זרדין, לאכילה – כגרוגרת, לבהמה – כמלוא פי הגדי, לתקן אילן – כל שהן, אם מתכוין בכולן – חייב שתים, אם היה מתעסק וזרד – פטור."

מכך שה'מתעסק' מוזכר שם יחד עם האפשרויות השונות של הפקת תועלת, נראה כדעת הרמב"ם, שאכן חז"ל ראו ב'מתעסק' פעולה שאיננה מכוונת להפקת תועלת כל שהיא, אלא להתעסקות בלבד.

מכאן נובע הבדל יסודי נוסף בין הסברו של רש"י לבין הסברו של הרמב"ם בדין 'מתעסק'. על פי הסברו של רש"י, ה'מתעסק' הוא מעשה שמכוונים בו לתוצאה מותרת, שרק בדיעבד מתברר כמעשה איסור, ואין כל דרך לאסור אותו לכתחילה. לא כך, לדעת הרמב"ם, ה'מתעסק' הוא מעשה שמתחילתו מכוון לתוצאה אסורה, ועל כן ניתן לדבר על האיסור להתעסק, וישנה אפשרות להורות ל'מתעסק' שלא יתעסק.

ואכן כך הם דברי הירושלמי במסכת שבת (פרק יא): "תני: אין מתעסקין לא בחלבים ולא בעריות. המתעסק בשבת פטור. בחלבים ובעריות חייב. היך עבידא הרי אני קוצר חצי גרוגרות וקצר כגרוגרת פטור. הרי אני אוכל חצי זית ואכל כזית

חייב. הרי אני מתחמם בה והערה בה חייב". נראה שאין כוונת הירושלמי בלשון "אין מתעסקים" לאכילת חצי כזית ולחימום בערוה, שהם מעשי איסור של ממש, ולא שייך לכנותם בשם "התעסקות". אלא, נראה שהכוונה היא למה שנעשה בהמשך – אכילת חצי כזית נוסף והערה בערוה – המכונים "התעסקות", כיון שזה נעשה מתוך חוסר צורך וחוסר עניין בתועלת שבמעשה העבירה הסופי.

על פי זה מתפרשים היטב דברי הרמב"ם בהלכות איסורי ביאה (פרק א הלכה יב):

הבא על ערוה מן העריות כמתעסק אף על פי שאין כוונתו לכך חייב, וכן בחייבי לאוין ובשניות, אבל הבא על ערוה מן העריות והיא מתה פטור מכלום, ואין צריך לומר בחייבי לאוין שהוא פטור.

הראב"ד השיג על אתר: "א"א חייבי לאוין לא ידעתי למה קרבן אין כאן". הראב"ד הולך בדרכו של רש"י בדין 'מתעסק', ולכן אינו מוצא נפקות לדין זה אלא לעניין קורבן. אך הרמב"ם, לפי דרכו, יכול בהחלט לדבר על המתעסק גם בחייבי לאוין וגם ב'שניות', על אף שאין בהם חיוב קורבן, כיון שכאמור, על פי שיטתו, שאלת המתעסק נוגעת גם להוראה על המעשה עצמו. (יש להסתייג ולומר, שאכן גדולי המפרשים לא ראו לנכון ללכת בדרך זו, אלא הציעו פירושים אחרים לדברי רמב"ם אלו. והמגיד משנה אף כתב שאין ליישב את לשונו של הרמב"ם בשום פנים).

ראוי גם לשים לב לדרך שבה מביא הרמב"ם את ההלכות הנחשבות אצל שאר המפרשים לדין מתעסק ה"רגיל".

בהלכות הלכות שגגות (פרק ב הלכה ז) הוא כותב:

השוגג בלא כוונה בעריות או במאכלות אסורות חייב חטאת, בשבת פטור מחטאת. כיצד? היה מתעסק עם אשה ובעלה בלא כוונה לבעילה והרי היא ערוה עליו, דמה שזה שבפיו רוק הוא ובלעו בלא כוונה לשם אכילה בעולם והרי הוא חלב – הרי זה חייב חטאת. נתכוון להגביה את התלוש וחתך את המחובר בלא כוונה לחתיכתו – פטור, מלאכת מחשבת אסרה תורה כמו שביארנו במקומו.

מקרים אלו הלקוחים מהגמרא במסכת שבת (עב ע"ב) אינם מוגדרים בדבריו כמתעסק, כמו אצל שאר המפרשים, אלא כ"שוגג בלא כוונה". (הביטוי "היה מתעסק עם אשה" משמש אצלו כתיאור המעשה ולא מושג הלכתי!)

בדבריו בהלכות שגגות (פרק ז הלכה יא) זה בולט במיוחד:

המתכוין לחתוך את התלוש וחתך את המחובר, אף על פי שנתכוין לחתיכה – הואיל ולא עשה מחשבתו, פטור מן החטאת, שזה כמתעסק, ולא אסרה תורה אלא מלאכת מחשבת כמו שביארנו כמה פעמים.

בדבריו אלו מדגיש הרמב"ם שמקרה זה איננו המתעסק ה"רגיל", אלא הוא "כמתעסק", כלומר דבר הדומה למתעסק.

וכך היא משמעות דבריו בפרק א מהלכות שבת. בהלכה ח הוא כותב: "נתכוין לעשות דבר המותר ועשה דבר אחר כגון שנתכוין לחתוך את התלוש וחתך את המחובר אינו חייב כלום וכן כל כיוצא בזה". ובהלכה יא הוא כותב: "וכל העושה מלאכה כמתעסק ולא נתכוין לה פטור".

כלומר, "נתכוין לחתוך את התלוש" לחוד, ו"מתעסק" לחוד. הרמב"ם אף מדייק שם בלשונו – בעוד שלגבי "נתכוין לחתוך את התלוש" הוא משתמש בביטוי: "אינו חייב כלום", הרי שלגבי "מתעסק" הביטוי הוא: "פטור", כלומר פטור אבל אסור. זאת אומרת שאת מעשה ה"מתעסק" ניתן לאסור לכתחילה, כמו שביארנו לעיל, והוא איננו מעשה המותר שבא לידי תוצאה אסורה בטעות וללא כוונה כבמקרה הראשון (וראו מרכבת המשנה שם).

כשם שפטור מלאכה שאינה צריכה לגופה, נאמר בדיני שבת בלבד מטעם מלאכת מחשבת, כך גם ה'מתעסק', שכאמור לדעת הרמב"ם, הוא סוג של מלאכה שאינה צריכה לגופה – היתרו שייך אך ורק לדיני שבת ולא לשאר האיסורים שבתורה. על פי זה יש לעמוד על דברי שמואל המובאים במסכת סנהדרין (סב ע"ב) ובמסכת כריתות (יט ע"ב): "המתעסק בחלבים ובעריות – חייב, שכן נהנה. המתעסק בשבת – פטור, מלאכת מחשבת אסרה תורה". בדברי שמואל אלו ניתנו שני טעמים, אחד לחייב את ה'מתעסק': "שכן נהנה", ואחד לפטור: "מלאכת מחשבת אסרה תורה", ויש לעיין מדוע לא די באחד מהם, ומה צורך בשניהם (ראו תוס' בסנהדרין סב ע"ב ד"ה להגביה וכו' – "בשבת פטור אף

על פי שנהנה משום מלאכת מחשבת")! לדעת הרמב"ם נראה לפרש, שהטעם 'מלאכת מחשבת' הפוטר את ה'מתעסק' בשבת הוא העיקר, וכל מה שאין בו צורך ב'מלאכת מחשבת', כלומר שאר איסורי התורה, ה'מתעסק' בו יהיה חייב. לפיכך הטעם השני: 'שכן נהנה' האמור לחייב את ה'מתעסק' בחלבים ועריות הוא לאו דווקא. ואכן כמעט בכל מקום בדבריו, המדברים על ה'מתעסק', משמיט הרמב"ם את הטעם 'שכן נהנה', ומביא אך ורק את הטעם של 'מלאכת מחשבת', פרט למקום אחד – הלכות מאכלות אסורות (פרק יד הלכה יב), וגם שם הוא מובא לא כנימוק המחייב את ה'מתעסק', אלא כקיום תנאי ש'כל האוכלין האסורין אינו חייב עליהם עד שיאכל אותן דרך הנאה'. (נושא זה נידון אצל מפרשי הרמב"ם, וכבר דן בזה בהרחבה באבי עזרי הל' איסורי ביאה א, יב.)

דוגמה נוספת ל'מתעסק' לפי הרמב"ם הוא המקרה של הצד שרצים ורמשים (הלכות שבת פרק י הלכה כה):

רמשים המזיקין, כגון נחשים ועקרבים וכיוצא בהן, אף על פי שאינן ממיתין, הואיל ונושכין מותר לצוד אותם בשבת, והוא שיתכוין להנצל מנשיכתן, כיצד הוא עושה כופה כלי עליהן או מקיף עליהן או קושרן כדי שלא יזיקו.²

במקרה זה הפעולה כן נעשית לצורך ולתועלת, אך התועלת אינה מופקת מן הצידה עצמה, והצידה כאילו קורית במקביל וללא צורך כלל.

מה שאין כן במקרה אחר של הצידה (הלכות שבת פרק י הלכה כא): אחד שמנה שרצים האמורין בתורה ואחד שאר שקצים ורמשים שיש למינן צידה, הצד אחד מכולן בין לצורך בין שלא לצורך אלא לשחק בהן חייב הואיל ונתכוון לצוד וצד, שמלאכה שאינה צריכה לגופה חייב עליה.³

² ראו מגיד משנה הלכות שבת פרק י הלכה יז.

³ זו היא הגרסה המדויקת של דברי הרמב"ם שם.

במקרה זה התועלת 'לשחק' מופקת מתוצאת הפעולה, שהיא היות השרץ ניצוד, ועל אף שאין זה הצורך החשוב שבצידה, עד כדי כך שנקרא לדעת הרמב"ם 'שלא לצורך' – חייב עליה, לדעת רבי יהודה, שהרמב"ם פסק כמותו. כיצד ניתן לקבוע מתי התועלת נובעת מן התוצאה, ומתי אינה נובעת ממנה, אלא היא קורית במקביל וללא צורך כלל? דבר זה נקבע על פי האופן שבו הפעולה נעשית – כאשר מתוך מעשה הצידה נראה שהתוצאה איננה רצויה, כפי שמדגיש הרמב"ם: "כיצד הוא עושה כופה כלי עליהן או מקיף עליהן או קושרן כדי שלא יזיקו", אזי הצידה היא רק בגדר 'מתעסק' והיא מותרת (ראו את לשון המשנה במסכת עדויות פרק ב: "אם מתעסק שלא ישכנו פטור").

מעתה ניתן להסביר מדוע הפוצע חילזון הוא רק 'מתעסק אצל נטילת נשמה', ומדוע אין זה דומה למקרה של 'פסיק רישא ולא ימות' (שאמנם נאמר בעניין 'אינו מתכוון', אך יש להסביר גם מדוע איננו בגדר 'מתעסק')? ההסבר לכך דומה במהותו להסבר הניתן להיתר לצוד על מנת להינצל – גם כאן, המתתו של החילזון, למרות שהיא תוצאה ודאית, היא איננה רצויה כלל, ונעשית ללא כל צורך ותועלת. כיצד מבחינים בזה? ומדוע אין אנו אומרים כך במקרה של פסיקת ראש העוף? דבר זה נקבע, כאמור, על פי אופן הפעולה והיחס אליה – "שאני הכא, דכמה דאית ביה נשמה – טפי ניחא ליה". דברי גמרא אלה אכן אמורים על ההשתדלות לשמר את החילזון עד לרגע הפציעה, כפי שמצוי בחילזון המדובר. מתוך כך ברור שאין בהמתתו הוודאית אחרי הפציעה כל תועלת, ואינה נעשית אלא לצורך הוצאת דמו בלבד, והרי היא בגדר 'מתעסק'. על פי שיטתו של הרמב"ם, פעולה זו אכן מותרת גם לדעתו של רבי יהודה, המחייב ב'מלאכה שאינה צריכה לגופה'.

(במאמר המוסגר: היינו יכולים לדון גם בשאלה: האם החובל וצריך לכלבו דומה לפציעת חילזון, והאם גם בו יש משום מתעסק, אך כבר קבע הרמב"ם שחיובו הוא איננו משום נטילת נשמה, אלא משום תולדה של דש, ואין חייבים אלא על הוצאת הדם הנצרך לכלבו. ואכמ"ל.)

* * *

"...ונתנו על ציצת הפנף פתיל
תכלת. וקִיָּה לְכֶם לְצִיצַת וּרְאִיתֶם
אתוּ וּזְכַרְתֶּם אֶת כָּל מַצּוֹת ה'
וְעִשִּׂיתֶם אִתָּם..."
(במדבר טו, לח-לט)

"וראיתם אותו וזכרתם את כל
מצות ה' – שקולה מצוה זו כנגד
כל המצות כולן.
ותניא אידך: וראיתם אותו
וזכרתם... ועשיתם – ראייה מביאה
לידי זכירה, זכירה מביאה לידי
עשייה. ורשב"י אומר: כל הזריז
במצוה זו – זוכה ומקבל פני
שכינה..."
(מנחות מג ע"ב)

* * *

שמחים אנו להגיש לציבור הרחב לקט מאמרים מפרי עטם של חשוכי תלמידי החכמים, שנרתמו לכתוב בנושאים שונים הקשורים למצוות התכלת שבציצית.

ההתעניינות במצווה גדולה זו, למרות השכחה רבת השנים, הולכת וגוברת בדורנו. הדיון הציבורי בנושא זה הולך וצובר תאוצה, מאמרים רבים מתפרסמים מעל דפי העלונים השונים וכתוך כתבי העת התורניים, וספרים שלמים המוקדשים לעניין התכלת יוצאים לאור. תלמידי חכמים מחוגים שונים פונים ללימוד הנושא, מי בהכרות כללית ומי בלימוד מעמיק יותר.

אגודת פתיל תכלת שמה לה למטרה להוציא את המצווה החשובה הזאת מתוך תהום הנשייה ולנער מעליה את אבק הדורות, ואנו תקווה שחוברת קטנה זו תתרום לכך תרומה כלשהי.

לתגובות והארות:

“פתיל תכלת”

האגודה לקידום ולהפצת התכלת (ע"ר)

ת.ד. 50257, ירושלים 9150102

טל: 02-5900577

פקס: 02-9933420

info@tekhelet.com

מחולק חינם